

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕТИКИ

1.1. ЕТИКА ЯК ФІЛОСОФСЬКА НАУКА ПРО МОРАЛЬ

Етика є витвором європейської наукової думки. Це одна з галузей філософії, що розглядає найважливішу з форм суспільної свідомості — мораль.

Мораль посідає особливе місце в людській культурі, історично вона є першим способом регулювання взаємин, спрямованих на узгодження дій індивідів, які формують спільноту людей.

Людина здатна оцінювати свої вчинки, почуття і думки, брати на себе відповідальність за вдосконалення себе та інших. Самосвідомість людини сприяє моральній рефлексії, тому моральність людини тісно пов'язана з її здатністю до вільного вибору. В умінні людей у процесі цього вибору дистанціюватися від егоїстичних матеріальних і фізіологічних потреб, щоб підпорядкувати вчинки моральним правилам і принципам, морально ставитися до власного переживання, розвивати добрість, особистість отримує досвід. Вільний вибір — це звільнення від невідворотного впливу зовнішніх і внутрішніх обставин, акт особистого рішення, вираження індивідуальності суб'єкта.

Буття людини нерозривно пов'язане з оцінюванням, із поділом на хороше й погане: «Поняття цінності виконує координуючу (між людиною і світом об'єктів), стимулюючу (спрямовуючу діяльність), дидактичну і регулятивну (прескриптивну) функцію в механізмах життя»*. У складних ситуаціях, коли стикаються різнозначні цінності, такі як, наприклад, обов'язок і любов, дружба і правдивість, людина змушена міркувати, зважувати «за» і «проти», формулюючи свою позицію для конкретних умов і подій. Саме це дозволяє реалізувати здатність виявляти свою моральну волю.

Етика досліджує:

- проблеми визначення сенсу життя,
- проблеми визначення відношень між мораллю і політикою,
- проблеми співвідношення моралі й релігії,
- проблеми визначення критеріїв морального ідеалу тощо.

Об'єкт дослідження етики можна представити у вигляді форм і способів міжособистісного спілкування в людському суспільстві та сукупності його закономірностей.

Предметом етики є людина та її поведінка.

Етичне знання, формуючи цей предмет, змінює з часом його зміст. Як сама поведінка, так і її критерії, термін і поняття моралі виникають у межах систематизованої розумової діяльності.

Етика впродовж свого розвитку визнавала, що мораль дана Богом або обумовлена конкретними історичними обставинами. Ці два погляди визначають підходи до розуміння та виявляють стани моралі.

Етику ототожнюють із самоусвідомленням морального досвіду. Це завжди суб'єктивний досвід. Ще в період формування античної філософії, характеризуючи цю особливість етики, Аристотель відзначав, що її метою є формування не тільки знань, а й учинків.

Аристотель Стагірит (прибл. 384–322 до н. е.) — давньогрецький філософ-класик, учений-енциклопедист. Засновник філософської школи перипатетиків

* Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. — М., 1998. — С. 183.

(лікей). Учень Платона. Вихователь Олександра Македонського. Автор учення про метафізику як «першу філософію», науку про «сущє». Започаткував систематизацію філософських категорій (логіка). Створений Аристотелем понятійний апарат визначив теоретичний лексикон усього подальшого філософування. За словами Гегеля, Аристотель уперше зробив філософію науковою. Розробник проблематики «філософії про людське» (етику і політику): людина за своєю природою є політичною, тобто суспільною істотою — «зоон політикон», вище благо людини визначається як «щастя» (евдемонія). Основні твори: «Трактат про першу філософію», «Категорії», «Фізика», «Нікомахова етика», «Політика».

Рис. 1.1. Поняття «етика»

Грецьке слово та поняття *ethos* адаптував Цицерон та переклав латиною: *mos* (множина *mores*), від якого пізніше, з XVI ст., формується слово *мораль*. У Німеччині воно було запозичене як іншомовне французьке слово *morale*, яке було утворено від латинського слова *moralis* — «те, що стосується моралі».

У XIX ст. поняття застосовував Ніцше як іронічне «Moralin» у творах «Казус Вагнер», «Антихрист», де він уводить поняття «вільний від “Moralin”» (лицемірства).

Людина вивчає етику не для того, щоб дізнатися, що таке чеснота, а для того, щоби стати добродесною. Мораль не може існувати поза досвідом людини. У процесі досліджень широко використовується весь арсенал методології наукового пізнання. Зазначені проблеми будуть предметом подальшого розгляду. Окреслимо деякі засадничі підходи до аналізу сутності етики.

Термін *гуманітарне знання* широко використовується у філософській і методологічній літературі. У прямому значенні *гуманітарний (humanitas)* — те, що стосується людини.

Соціальні та гуманітарні науки конституювалися значно пізніше за природничі, вони, як і інші галузі науки, мали свої витоки в накопичених знаннях про людину.

Розглянуте кризь призму соціальності, це знання за своєю суттю є антропологічним. Категорія істини тісно пов'язана з гуманітарним знанням, зважаючи на наявність у ній аксіологічного аспекту. Гуманітарне знання, на відміну від соціального, виявляє тенденцію до поглибленого вивчення людини, її індивідуального.

Гуманітарне знання, в певному розумінні, є самопізнанням, рефлексією людини щодо самої себе. Німецькі філософи Ю. Габермас та К.-О. Апель наголошують на значущості знання*.

Апель Карл-Отто (нар. 1922) — німецький філософ, автор сучасної версії постмодернізму (етика). Основоположник комунікативної парадигми у філософії, яка прийшла на зміну класичному постмодернізму («лінгвістичний поворот»

* Познание и интерес. Пересечение идей Хабермаса и Апелья // История философии: Запад — Россия — Восток. — Книга четвертая. Философия XX в. — М., 1999.

у сучасній філософії). Здійснив спробу об'єднати теоретичну і практичну філософію («емансипаторська педагогіка»). Основні твори: «Трансформація філософії» (1973), «Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенційної моралі» (1988).

Хабермас Юрген (нар. 1929) — німецький філософ. Представник комунікативного напрямку в філософії, ідеолог «ліберального гуманізму», подолання відчуження. Основні твори: «Теорія та практика: соціально-філософські студії» (1963), «Пізнання та інтерес» (1968), «До реконструкції історичного матеріалізму» (1976), «Моральна свідомість та комунікативна дія» (1983).

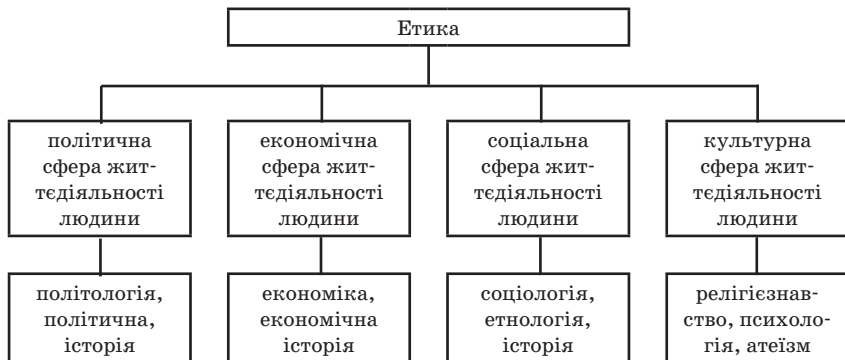

Рис. 1.1.2. Етика в системі гуманітарних наук

Ю. Габермас обґрунтовує ідею про соціальний прогрес як розвиток пізнавальних здібностей індивіда. Тому процес формування знання узгоджується з певними інтересами, серед яких філософ вирізняє три основні: технічний, практичний і емансипаційний.

Практичне знання, орієнтоване на пошуки взаєморозуміння, містить у собі знання про міжсуб'єктні відношення, способи інтерпретації людських мотивів. Утіленням практичного знання, згідно з Ю. Габермасом, є комунікація — сфера взаємних очікувань, інтерсуб'єктивного розуміння, обов'язків і прав, інтересу до осмисленого взаєморозуміння.

Критичне знання пов'язується з емансипаційним інтересом, який віддзеркалює прагнення людини до звільнення від форм пригноблення, які виникають у зв'язку з перенесенням технічних засобів і методів у сферу взаємин.

У критичному знанні разом із суспільними нормами відіграють провідну роль політичні, економічні, філософські й релігійні концепції. Таким чином, навколо трудової діяльності людей формується «технічне знання», комунікація суб'єктів зумовлює становлення і розвиток «практичного знання», а суб'єктивна структура соціуму, що формується навколо самоідентичності людини, є джерелом третього — «критичного знання».

Окремо слід відзначити три різновиди інтересу пізнання, що їх відзначає К.-О. Апель: технічний, герменевтичний, емансипаційний. Технічний інтерес, властивий природничим наукам і спрямований на пізнання й опанування природи, відповідає на питання «Чому відбулася ця подія?» і спирається на причинні методи пояснення. Герменевтичний інтерес, властивий гуманітарним наукам, відповідає на питання «Чому хтось здійснив цю дію?», використовує методи розуміння та керується установкою на «досягнення згоди» (взаєморозуміння і спільна практика людей). Інтерес до «емансипації» характерний для суспільних наук, спрямований

на вивчення й перетворення «другої природи» (суспільства)*. Антрополог М. Шелер розвиває своєрідне вчення про знання у праці «Філософський світогляд», виокремлюючи три його різновиди: сутнісне, або освітнє знання; метафізичне знання, або знання заради спасіння; знання заради панування або заради досягнень. Характеризуючи різновиди знань, М. Шелер визначає «вищі цілі становлення», яким слугують ці знання**.

Освітнє (сутнісне) знання орієнтоване на розвиток конкретних наук та особистості.

Метафізичне знання тяжіє до осмислення становлення світу й позачасового формування найвищої основи буття.

Третій тип знання має на меті забезпечення практичного панування над світом і його перетворення для наших людських потреб і намірів — це позиція однобічного прагматизму, позитивної науки, знання заради панування і досягнення. М. Шелер дійшов висновку, що сучасна західна цивілізація культивувала переважно знання панування, яке спирається на позитивізм й прагматизм, науку і техніку, користь і потреби, опанування й перетворення природи.

Шелер Макс (1874–1928) — німецький філософ, основоположник феноменологічної теорії цінностей. Теоретик філософії релігії. Основні твори: «Формалізм в етиці та етика матеріальних цінностей» (1913–1916), «Місце людини в універсумі» (1928).

Наукове знання є пріоритетним у сучасній західній системі людського знання і впливає на всі інші його форми.

Виникнення соціально неоднорідного суспільства зумовило появу потреби узгоджувати індивідуальні інтереси людей з інтересами суспільства. Способом задоволення цієї потреби поряд із правом і релігією стала мораль.

Латинським аналогом слова *ethos* виступає слово *mos (mores)*, яке означає вдачу, звичай, характер. Утворений термін *moralitas* — мораль — означає регулятив людських чинків, найбільш повний вияв людського в людині. Таким чином відбувалося становлення морального світу з притаманними йому уявленнями про благо й нещастя, добро і зло, совість, сором, вину, справедливість — те, що остаточно виокремлює людину з поміж інших істот, відзначає її унікальний феномен буття.

Етика, як і моральна філософія, орієнтується на людяність і самореалізацію особистості. Цей феномен античні філософи називали евдемонією. Сутність моралі полягає у виникненні тих форм внутрішньовидової солідарності, які у межах індивідуальних вимог роду, суспільства, культури проникають у свідомість окремої людини, сприймаються як її власні, потаємні спонукання, стають внутрішнім регулятивом її вчинків.

Донині нагромаджено чимало свідчень, у процесі культурного розвитку людства поняття «*етика*» і «*мораль*» наповнювались різним змістом. Поняття «*етика*» зберегло своє початкове значення і визначає науку, а «*мораль*» та «*моральність*» — явище дійсності, яке регулює поведінку людей із погляду принципового протиставлення добра і зла.

* Апелъ К.-О. Априорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки / К.-О. Апелъ // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. — К., 1996.

** Шелер М. Избранные произведения / М. Шелер. — М., 1994. — С. 41.

1.2. АНАЛІЗ ВЗАЄМИН МІЖ ЛЮДЬМИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ

Здійснюючи аналіз взаємин між людьми, що визначають сутність феномену моралі та норм поведінки, відзначаємо общину — першу форму соціальної (колективної) організації. Існування людини в межах общини спочатку регулювалося за допомогою заборон (табу) на певні види поведінки. Низка норм регулювали відносини між громадами. Одним із правил спілкування між общинами був звичай кровної помсти. На основі табу склалися звичаї і традиції, які суттєво відрізняються від норм моралі за способом регулювання:

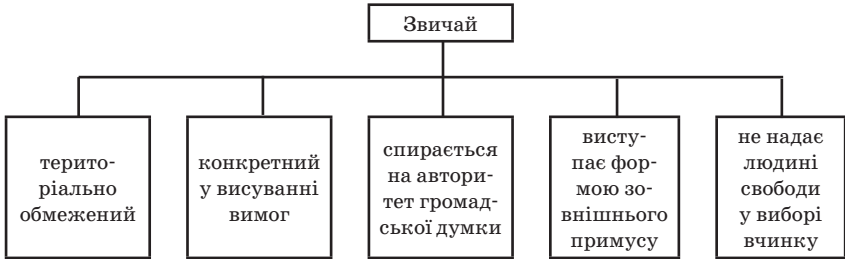

Рис.1.2. Звичай

Словом *мораль*, синонімом до якого можна вважати слово *звичаї*, сьогодні переважно позначають уявлення про цінності, що їх люди (в різних випадках порізно) реалізують у переконаннях у своєму повсякденному житті.

Норми ритуалів різноманітні за своїми джерелами (причинами) походження. Деякі з них виникають у суспільстві, складаються, як і звичаї, поступово: на підставі визнання людьми ритуалів (весільні, поховальні, хрестильні). Мораль — система норм, принципів, правил, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень про добро і зло, справедливість, честь. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, ліквіднуються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування*.

Інститут (із лат. *institutum* — устрій, установа) — це будь-яка історично-установлена форма організації, що регулює суспільне життя. У цьому розумінні мораль, звичайно, є одним з інститутів, так само як звичай, наука, мистецтво та ін., — нарівні з інститутами власності, поділу праці, успадкування тощо.

Інститут як установа має певну предметну форму й цілеспрямовано створена для поєднання індивідів і регуляції їхніх дій у межах чітко окреслених функцій. Якщо спиратися на таке визначення, мораль не є інститутом (так само як звичай, мистецтво тощо), моральну регуляцію не можна вважати інституціональною регуляцією.

Моральна норма виникає одночасно з першими паростками людської цивілізації й культури. «Мононорми» первісного життєстрою визначають функції регуляції людської поведінки та міжлюдських взаємин. У родовому суспільстві була вироблена система заборон — табу, або табуація (з полінезійської). Норми моралі — це правила поведінки, які склалися у людському суспільстві природно-історичним шляхом. У своїй основі мають принципи, що визначають ставлення людей

* Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 274.